

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2227>

Number: 25-I , p. 461-482, Summer I 2014

İSLAM'DA DİNİ PRATİKLERİN TOPLUMSAL DAYANIŞMAYA ETKİSİ

*THE EFFECT OF RELIGIOUS PRACTICES IN ISLAM TO THE SOCIAL
SOLIDARITY*

İsmail AKYÜZ

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

Özet

Her din, inananları arasında kuvvetli bir bağ oluşturmayı ve bir toplumsal bütünleşme sağlamayı hedeflemektedir. Dinler mensuplarını bir inanç ve değerler sistemi etrafında birleştirmektedir. Bu birliktelik dini pratiklerle pekiştirilmektedir. Bu anlamda dini pratikler toplumsal yardımlaşma ve toplumsal dayanışmanın sağlanmasında önemli rol oynarlar. İslam dini de ortaya koymuş olduğu inanç ve ibadet esaslarıyla toplumsal dayanışmanın sağlanmasını hedeflemektedir.

İslam'daki ibadetleri incelediğimizde her pratiğin bireysel ve toplumsal anlamlar içerdiğini görmekteyiz. İbadetler bir taraftan mümin ile Allah arasında kuvvetli bir bağ oluşturmayı hedeflerken diğer taraftan inananlar arasında bir bütünleşme tesis etmektedir. Psikolojik yönüyle ibadetler bireylere sorumluluk bilinci ve otokontrol kazandırmaktadır. Devamlı yerine getirilen dini pratikler ahlaki değerlerin kişide yerleşmesini ve pekişmesini sağlamaktadır. Sosyal yönüyle ise özellikle topluca yerine getirilen ibadetler inananları aynı anlam ve duygu etrafında birleştirmektedir. Bu da toplum içerisinde bir dayanışmayı ortaya çıkarmaktadır. Müslümanlar arasındaki birlik ruhunun en somut örneği namazdır. Günde beş kere toplu olarak yerine getirilen namaz tüm farkları ortadan kaldırarak inananları bir araya toplamaktadır. Oruç, hac, zekat, kurban gibi ibadetler Müslüman toplumlarda sosyal dayanışma ve yardımlaşmanın temel dinamiklerini teşkil etmektedir.

Bu çalışmada dinin toplumsal boyutu ile İslam'da sosyal yardımlaşma ve dayanışma anlayışı ve bunları gerçekleştiren başlıca ibadetler din sosyolojisi bağlamında değerlendirilecektir. Bu bağlamda namaz ve camiler, oruç ve hac toplumsal dayanışma başlığı altında, zekat, kurban ve kefaretlar toplumsal yardımlaşma başlığı altında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Dayanışma, Yardımlaşma, İslam, İbadet

Abstract

All religions aim to create a strong bond among the believers and to ensure a social integration. Religions associate the believers in an atmosphere of faith and values system. In this sense religious practices play a great role to provide social aid and social solidarity. Islam aims to provide the social solidarity with its principals of faith and practice.

When we examine the religious practices in Islam we see that each practice includes both individual and social meanings. Religious practices aim to establish a strong relationship between believer and God in one hand. In other hand these practices

constitute a consolidation among believers. With their psychological dimension religious practices gain conscious of responsibility and autocontrol to the individuals. Permanent religious practices cause to establish and strengthen the moral values in individual. With their social dimension especially commonly fulfilled practices unite the believers around the same maning and emotion. And this situation reveals a social solidarity among the society. Most tangible example of esprit de corps among muslims is "prayer". As the prayer is fullfilled five times in a day commonly it eradicate all differences and unify the believers. The religious practices like past, pilgrimage, alms and sacrifice constitute the main dynamics of social solidarity and social aid in muslim societies.

In this study it will be evaluated the social aspect of religion, social aid and social solidarity in Islam and major religious practices that provide the social aid and solidarity. In this sense it will be examined the prayer and mosques, past and pilgrimage, under the title of "social solidarity" and alms, sacrifice and atonements under the title of social aid.

Key Words: social solidarity, aid, Islam, religious practices

GİRİŞ

Din, psikolojik bir vakia olması dolayısıyla ferdi ilgilendirdiği gibi aynı zamanda sosyal bir olay olması dolayısıyla toplumu da ilgilendirmektedir. Bu anlamda dinin iki boyutundan bahsedilmektedir. Bunlar, ferdi ilgilendiren "sübjektif dini tecrübe" ve fertleri aşarak toplumsal bir olgu haline gelen "objektif dini tecrübe" olarak ele alınmaktadır. Toplumların dini hayatı tarihsel olarak incelendiğinde dinlerin mahiyeti icabı ilkin tek tek fertlere nüfuz edip, onlarda yerleşip kök saldığı, ancak zorunlu olarak fertlerin üzerine çıkararak objektifleştiği ve bu suretle fertten ferde giden bir köprü vazifesini yerine getirdiği görülmektedir (Günay, 2003: 227-229).

Dinin objektif yönü, bir topluma mal olma ya da cemaat teşkil etme özelliğini içinde bulundurmaktadır ki, dinin en önemli temel vasıflarından biri de budur. Dini tecrübelerdeki cemaat teşkil edici tesirin başlangıcı, onların tek bir ferde inhisar edip başkalarına sirayet etmeleri, yani onların açığa çıkarak ilk hamillerinden ayrılmak suretiyle başka şahıslarca bilinir duruma geçmeleri vakiasında yatmaktadır. Bu duruma göre kutsalla kurulan bağla belirlenen din, yaşanan ve objektifleşen bir şey olmak nedeni ile bir toplum olayı, sosyal bir realite ve tecrübe olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim yaşayan bir din, tabiatı icabı sosyal münasebetler kurmak ve sürdürmek zorundadır. Çünkü sosyolojik bakımdan bakıldığında din, içerisinde karmaşık toplumsal ilişkileri besleyen bir sosyal sistemdir ki, bu sistemin unsurları dini inançla değerler, kurumlar, pratikler, ayinler ve teşkilatlardır (Sezen, 1993: 33-35).

Objektif yönüyle dinler, tarih boyunca toplumların hayatında önemli işlevler üstlenmiştir. Toplumsal hayatın şekillenmesinde önemli bir etkisi olan din, şartlara göre toplumsal bütünleşmeyi sağlamakla birlikte, zaman zaman ihtilaflara, hatta bazı gurupların ayrılmalarına da yol açabilmektedir. Bu anlamda dinin toplumsal hayata iki yönlü etkisinden söz edilmektedir: Olumlu veya bağdaştırıcı bütünleştirme ve olumsuz, yıkıcı ve birliği bozucu tesir (Wach, 1995: 66). Bununla birlikte dinin sosyal birlik ve bütünlüğü sağlayıcı ve parçalayıcı rollerinden birincisi ikincisini kat kat aşmakta olup, ondan çok daha güçlüdür (Günay, 2003: 324). Gerçekten de dini öğretilerin çoğu, sosyolojik olarak mensupları arasında bir düzen tesis etmeyi ve bir toplumsal bütünleşme sağlamayı hedefleyerek inananları müşterek bir değer etrafında toplamakta ve karşılıklı sorumluluk bilincini tesis etmektedir (Cnaan ve McGrew, 2006: 68). Bu anlamda bir din toplumda yayılıp yerleştikten sonra, orada değerler, inançlar ve davranış tarzlarıyla hayat bulmakta, toplumun diğer kurumlarıyla kaynaşmaktadır. Böylece din, toplumdaki bireyleri sosyo-kültürel açıdan birleştirmektedir (Akyüz ve Çapçioğlu, 2008: 47).

Bilindiği gibi dini tecrübenin çeşitli ifade şekilleri vardır. Bunlardan birisi de inancın somut yansıması olan dini pratikler, yani ibadetlerdir. Sosyologlar, ibadet olmadan yani dinin pratik yönü, amel tarafı bulunmadan bir dinin varlığını sürdürebileceğine şüphe ile bakmaktadırlar. Çünkü psikoloji alanında yapılan çalışmalar, birçok kimseler tarafından aynı anda ortaklaşa olarak yapılan işler ve hareketlerin son derece güçlü bir cemaat teşkil edici özelliğe sahip bulunduğunu göstermektedir (Günay, 2003: 248). Bu anlamda dini törenler, kurallar ve ibadetler toplumsal hayatta bir değerler sistemi, gurup birliği ve dayanışması ortaya çıkarmaktadır (Arslantürk ve Amman, 2001: 309-310). Nitekim ilkel dinlerden tek tanrılı dinlere kadar tüm inanç sistemlerinde dini pratiklerin inananları birleştirici ve aralarındaki bağı güçlendirici bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir (Wach, 1995: 71-73). Zira dini pratiklerin birinci dereceden faili sadece fertler olmakla birlikte bu davranış tarzı (dini davranış) zaruri olarak fertleri aşmakta ve toplum üzerinde çeşitli etkiler meydana getirmektedir. Bu etkilerin başında ise aynı ibadetleri yapan inananların müşterek tasavvur ve inanca mensup oldukları bilincinin kuvvetlenmesi gelmektedir (Freyer, 1964: 35). İbadetler, yalnızca kul ile Allah arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir biçimde sürdürülmesini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda, ferdin hem kendisini hem de toplumla olan ilişkilerini doğrudan veya dolaylı olarak etkiler. Bu sebeple, bilinçli olarak ifa edilen ibadetler, kişiliğin gerek içe, gerekse dışa dönük yönünün gelişmesin yardımcı olur. Bununla birlikte topluca yapılan ibadetler hem toplumsal eşitliğin sağlanmasına ve güçlenmesine katkıda bulunur hem de ibadet edenler arasındaki makam, mevki veya ırk üstünlüğü gibi duygu ve ayırımları ortadan kaldırarak sosyal bütünleşmeye ve sosyal dayanışmaya yardımcı olur (Koca, 2007: 262, 264). Dinin inanç boyutu, yani dinle ilgili entelektüel faaliyet, bazen toplumu guruplar ya da bireyler arası farklılaşma ve bölünmelere sürükleyebildiği halde, ibadetler din kaynaklı bencil tutum ve davranışlara engel olarak farklılıkları ortadan kaldırmakta, birey ve toplumu birleştirip bütünleştirmektedir (Akyüz ve Çapçioğlu, 2008: 56). Bir dini ayin, tören veya uygulamaya temel teşkil eden inançlar zamanla şuurdaki eski canlılık ve açıklıklarını yitirdikleri halde, ibadetler, ayinler ve merasimlerin, çoğu zaman eski ve asli usulleri çerçevesinde yerine getirilmeleri onların birleştirici etkisini artırmaktadır (Günay, 2003: 249).

Özellikle medeniyetlerin gelişmesiyle çeşitli toplumlardaki ayrışma ve farklılaşma hızı da artmaktadır. Giderek daha da karmaşıklaşan, işbölümü ve uzmanlaşmanın son derece arttığı toplumlarda, toplumun sosyo-kültürel yapısını oluşturan sanat, hukuk, iktisat, siyaset, felsefe, ilim vs. de birbirinden ayrıldıkça, toplumda ortaya çıkan ayrılık ve farklılıklar karşısında toplumsal birlik ve bütünleşmenin sağlanmasında en büyük görevlerden biri dinin birleştirici ve bütünleştirici fonksiyonuna düşmektedir (Günay, 2003: 324).

İslam dini de bu anlamda mensupları arasında güçlü bir dayanışma tesis etmeyi amaçlayan pek çok esası barındırmaktadır. Dini pratiklerle somutlaşan bu esasları sosyal yardımlaşma ve sosyal dayanışma bağlamlarında incelemeye çalışacağız.

Sosyal Yardımlaşma ve Sosyal Dayanışma

Öncelikle birbiriyle karıştırılan sosyal yardım ve sosyal yardımlaşma kavramlarını ayırmak gerekmektedir. Sosyal yardım denildiğinde yasal çerçevede, çalışma hayatında maaş ya da ücretin dışında çalışanların elde ettiği bazı sosyal haklar ve yine yasal çerçevede, devletin bir sosyal politika olarak yoksul vatandaşlara yönelik yaptığı aynı ve nakdi yardımlar anlaşılmaktadır (Seyyar, 2002: 559-560). Sosyal yardımlaşma dediğimizde ise bireylerin bireylerle, gurupların guruplarla, zenginlerin fakirlerle yardımlaşmasını anlamaktayız. Sosyal yardım yukarıdan aşağıya doğru, verenden alana doğru resmi bir seyir gösterirken, sosyal

yardımlaşma her ne kadar bir alan ve veren ilişkisi olsa bile daha sivil bir kavram olduğundan halkın karşılıklı yardımlaşmasını dolayısıyla da halkın dayanışmasını ifade etmektedir. Hilmi Ziya Ülken ise yardımlaşmayı, "birinin ihtiyacı öteki tarafından temin edilen kimseler veya zümreler arasındaki karşılıklı yardım" şeklinde tarif etmiştir (Ülken, 1969: 324).

Sosyal yardımlaşmayı da içine alması ve sosyal dayanışma kavramına teorik temel teşkil etmesi bakımından genel çerçeve çizmek suretiyle dayanışma kavramı üzerinde durmamız gerekmektedir. Bir bütünü meydana getiren öğelerin birbirlerini kollayıp gözetmesi anlamına gelen dayanışma sözcüğü, toplumbilim terimi olarak, toplum üyelerinin birbirlerini koruyup gözetmeleri, bilimsel dilde de toplumun alt ve üst yapılarının birbirine uygunluğu anlamına gelir (Hançerlioğlu, 1993: 83). En genel anlamıyla dayanışma, bir grup içinde yer alan bireylerin aralarında veya grupların birbirleriyle olan ilişkilerinde karşılıklı yardımlaşma, iş birliği, ortak tavır ve toplu hareket etmeye bağlı olarak gelişen bağlılık duygusu olarak ifade edilebilir (Acar & Demir, 1992: 81). Bir başka ifade ile bir toplumsal grubun ya da bir toplumun üretim yapısı, kurumları ve değerlerinin birbiri ile tutarlı olması ve sürtüşmesiz işlemedir (Ozankaya, 1975: 96). Dayanışma sosyalleşmenin bir göstergesi, dayanışma eksikliği de sosyalleşememenin bir çeşidi olarak kabul edilir (Erkal ve diğ., 1997: 243).

Durkheim'e göre toplumlarda iş bölümünden önce bir mekanik dayanışma vardır, iş bölümü geliştikçe bu, örgensel dayanışmaya (organik dayanışma) dönüşmüştür. Birinci tip dayanışma farklılaşmamış toplumlardaki dayanışmadır, ikinci tip dayanışmaysa farklılaşmış toplumlarda farklı örgenlerin bir işbölümü içinde birbirlerini tamamlamalarından doğan dayanışmadır (Hançerlioğlu, 1993: 83). Mekanik dayanışma genellikle bölünmüş opak toplumlarda, organik dayanışma ise ahlaki yönü güçlü olan ve mesleki karşılıklı bağımlılığın söz konusu olduğu toplumlarda kendini göstermektedir (Marshall, 1999: 741). Durkheim'e göre, mekanik dayanışma gelişmemiş toplumlarda görülürken, organik dayanışma ise gelişmiş toplumlarda görülür (Bilgiseven, 1980: 33).

Özellikle kültürel ve ekonomik bakımdan içine kapalı, küçük köylerde açıkça göze çarpan mekanik dayanışmada bireyler, örf ve adetlerin çemberi içinde hep aynı davranışlara sevk edilmekle tıpkı bir makinenin hep aynı hareketleri yapan parçaları durumuna düşmektedirler. Bu dayanışma ortamında farklılaşma çok azdır. Aynı topluluğun üyeleri ortak kültürün elemanları olduklarından birbirlerine benzerler. Organik dayanışma ise farklılaşma esasına dayalı bir dayanışma olup, iş bölümü arttıkça bireyler arasındaki farklılaşma çoğalır. Şehir hayatının hakim olduğu gelişmiş toplumlarda çeşitlenmiş olan iş hayatının herhangi bir alanındaki aksaklık, bütün toplumun hayatını etkiler (Bilgiseven, 1980: 32,33).

Kimi toplumbilimciler toplumsal dayanışmayı toplumsal bağlılıkla anlamdaş sayarlar ve bunu bir birlik ruhu olarak tanımlarlar. Dilimizde son yıllarda kullanılan milli birlik ve beraberlik deyimi bunun en yeni örneklerinden biridir. Toplumbilimi metafizik temeller üstüne oturtmak gerektiğini savunan Prof. Hilmi Ziya Ülken'e göre toplum dayanışması bir topluluğun içten birbirine bağlı olarak devamı demektir. Bu kelime toplum bağlılığının eş anlamıdır. Dayanışma topluluğun bütünleşme derecesine göre değişir. Birlik ruhunu, içten işbirliğini, topluluğu meydana getirenler arasındaki çatışmaların önceden görülmesi ve çözülmesi imkanını ve dışa karşı savunma tarzlarının tesirliliğini toplum dayanışmasının işaretleri gibi görebiliriz (Ülken, 1969: 72).

İbn Haldun'da da, dayanışma anlayışının temelinde bütün çalışmalarının özünü oluşturan asabiyet kavramı yatar. Asabiyet; bir topluluk, cemaat veya toplumun bireyleri arasında yardımlaşma ve dayanışmayı sağlayan, direnme ve atılım yapabilmeyi mümkün kılan sosyal bağlılık duygusu olarak tanımlanabilir (Acar & Demir, 1992: 35). İbn Haldun'un bu

kavram ile kastettiği anlam, birlik ruhuna dayalı olan kuvvettir. Asabiyet iki kavramı birlikte kapsamaktadır. Bunlardan biri birlik ve dayanışma ruhu, diğeri de bu dayanışmadan doğan kuvvettir. Bu anlamda asabiyet hem dayanışmayı, hem de güç sahibi olmayı içerir (Kongar, 1981: 70-71)

Toplum halinde yaşamının bir gereği olarak ilkel topluluklardan modern toplumlara kadar, her çağ ve toplumda dayanışmaya rastlamak mümkün olmakla birlikte, dayanışma olgusunun zamana ve toplumlara göre farklı biçimlerde karşımıza çıktığını görmekteyiz. İkel topluluklarda akrabalık ve kan bağına göre şekillenen dayanışma, modern toplumlarda akrabalık ve kan bağına aşarak, bir topluma mensup olma ve belirli hak ve sorumlulukları yerine getirebilmekle ölçülmektedir.(Erkal ve diğ., 1997:243) Bu konuda Fransız sosyolog E. Durkheim'in Toplumsal İş bölümü Üstüne adlı eserindeki şu saptamaları önemlidir:

"Soyut bir dayanışma yoktur. Toplumdan topluma değişen bir takım dayanışmalar vardır. Her toplumda kendine özgü bir takım dayanışmalar saptanabilir. Örneğin Roma sitelerinde bireyler arasındaki dayanışma, bizim bugünkü toplumlarda bireyleri birbirine bağlayan dayanışmaya benzemez. Aile dayanışması, meslek dayanışması vb. için de böyledir. Geçmiş çağların aile ve meslek dayanışması arasında da derin farklar vardır. Bundan ötürü dayanışma tam anlamıyla bir toplumbilim konusudur, ancak içinde bulunduğu toplumla birlikte incelenebilir." (Haçerlioğlu, 1993: 83).

İslam'da Sosyal Dayanışma

Konuya İslam Dini açısından bakacak olursak; İslam'ın, inananlar arasında dayanışmanın oluşmasına ve sürdürülmesine büyük önem verdiğini, dayanışmayı sağlayacak ilkeler, vasıtalar ve müesseseler koymuş olduğunu, yardımlaşma ve dayanışmayı engelleyen her türlü negatif/olumsuz davranışları yasakladığını görmekteyiz. Bu nedenle iyilik ve hayırda yarışmak, Allah yolunda harcamada bulunmak ve toplumdaki kimsesiz, fakir ve düşkünlere yardım elini uzatmak, Kur'an-ı Kerim'in en çok üzerinde durduğu ve teşvik ettiği hususlardandır. Birçok ayet ve hadis, kalıcı olanın, bu tür dayanışma ve yardımlaşmalar olduğunu bildirmektedir.

Temelinde son derecede dinamik, gerçekçi ve yeniliklere açık bir din olan İslam dini, değişen sosyal ve kültürel şartlara ve farklılıklara uymada harikulade bir intibak kabiliyetine sahip olup, bu dinin akidesinin temelini oluşturan "Tevhit" yani "Birlik" inancı en mükemmel ve ideal bir sosyal kaynaşma, kenetlenme, birleşme ve bütünleşme (integration) prensibidir. Gerek Kur'an'da ve gerekse hadislerde bu birliği emreden ayet ve hadisler sayılamayacak kadar çoktur. Aynı şekilde, İslam dini, "Mürninler kardeştir" diyerek "din kardeşliği" ilkesiyle alt-üst, kadın-erkek, genç-yaşlı, zengin-fakir, efendi-hizmetçi, patron-işçi, amir-memur, hür-köle, köylü-şehirli, göçebe-yerleşik, beyaz-siyah, vs. gibi her türü sosyal statü farklılıkları ve tezatlarını eritip kaynaştırmaktadır. Böylece bir tek Allah'a kulluk inancı etrafında onları birleştirerek adeta yekvücut kılmaktadır (Günay, 2003: 325).

İslami kaynaklarda dayanışmayı sağlayacak davranışlar emir ve tavsiye edilmiş, dayanışmaya zarar verecek davranışlar ise yasaklanmıştır. Bu anlamda İslam, toplumun dayanışmasını engelleyen davranışları yasaklayarak, insan için ideal olan yaşayış tarzını gerçekleştirebilmek için gerekli tedbiri almaya çalışmıştır. İki kişiyi ilgilendiren fertler arası davranışlar toplumun üyesi olmaları bakımından topluma da yansyacağından, adam öldürmek, haset etmek, israf ve cimrilik yapmak, yalan söylemek, iftira etmek, giyibette ve suizanda bulunmak gibi ferdi davranışlar yasaklanmıştır. Bunlardan başka; fuhuş, zina, hırsızlık ve gasp, içki, kumar, rüşvet ve faiz; şahısların işledikleri davranışlarsa da aynı

zamanda doğrudan doğruya toplumu ilgilendiren ve zararları sebebiyle toplumun bünyesini kemiren, arttığı ve yaygınlaştığı zamanlarda ise bütün toplumu etkileyebilecek özellikleri bulunan davranışlar olduklarından İslam bunlara da karşı çıkmıştır (Şeker, 2003: 71-72).

Konuya bir başka açıdan bakacak olursak; İslam'ın ortaya koymuş olduğu emir, yasak ve tavsiyeler incelendiğinde bütün hükümlerin, altı değeri korumaya yönelik olduğu görülmektedir. Bunlar: Hayat, akıl, mal, din, nesil ve namus. İslam dininde bunların korunması bakımından genel olarak müslüman ile gayr-i müslim eşit haklara sahiptir. Hukuk kaidelerine göre hak etmedikçe gayr-i müslimlerin de bu değerlerine tecavüz edilemez, aksine korunur (Karaman, 2002: 286). Bu değerlerin korunması emredilerek toplumda meydana gelebilecek her türlü çatışmanın önüne geçilmek istenmiştir.

İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnet, emir, yasak ve tavsiyelerle çerçevesini çizmek suretiyle İslam toplumunda kuvvetli bir dayanışma tesis etmeyi amaçlamıştır. Konuyla alakalı çok sayıda ayet ve hadis bulunmakla birlikte çalışmanın sınırları gereği Kur'an'dan birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

Mensupları arasında güçlü bir bağ kurmayı hedefleyen İslam bütün müslümanları kardeş olarak nitelemiş ve kardeşlerin arasının düzeltilmesi gerektiği emredilmiştir (Hücurat 49/10).

Kur'an'a göre kişi dayanışma ve yardımlaşma faaliyetlerine en yakınlarından başlayarak bunu, toplumun tamamını kapsayacak şekilde yaymaya çalışmalıdır. Böylelikle sosyal birlik ve bütünlüğün fertlerin kendilerinden, ailelerinden, en yakın çevrelerinden, komşularından ve akrabalarından başlayarak çevreye doğru yaygınlaştırılması sağlanmış olur. Çünkü kendi yakınlarının ve komşusunun halini bilmeyen ve onlarla ilgilenmeyen bir Müslüman'ın, uzaktakilerle ilgilenmesi söz konusu olamaz. Bu konu Nisa Suresi'nde açıkça ifade edilmiş ve ana-baba, akrabalar, yetimler, yoksullar, yakın komşular, uzak komşular, yakın arkadaşlar, yolcular ve kişinin eli altında bulunan (çalışanlar) şeklinde sıralanan kimselere iyiliklerde bulunulması emredilmiştir (Nisa, 4/36-37).

İslam'ın ilk yıllarında gerçekleşen Hicret olayı da İslam toplumundaki sosyal dayanışma olgusunun ilk ve en önemli örneklerinden birini teşkil etmektedir. İslam tarihinde son derece önemli bir hadise olan hicret esnasında, Mekke'den Medine'ye göç eden Müslümanlar büyük sıkıntılara maruz kalmış, zahmetli bir yolculuğun sonunda, tüm varlıklarını Mekke'de bırakmış oldukları halde Medine şehrine ulaşmışlardır. Onları Medine'de karşılayan halk, muhacirlere yardım ve ikram konusunda adeta birbiriyle yarışmış, sahip oldukları her şeyi Mekke'den gelen bu insanların ihtiyaçlarını karşılamak için ortaya koymuşlardır. Medineli Müslümanların sergilemiş olduğu bu dayanışma örneği Kur'an'da övülmüş ve diğer Müslümanlara örnek gösterilmiştir (Haşr, 59/9).

Yine Kur'an'da sevilen şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe erişilemeyeceği bildirilmiş ve yapılan her iyiliğin Allah tarafından karşılık göreceği ifade edilmiştir (Al-i İmran, 3/92). Bu da Müslümanları karşılığını Allah'tan beklemek suretiyle iyilik yapmaya ve insanların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaya yöneltmiştir. Nahl suresinde de sosyal dayanışma, yardımlaşma ve sosyal düzeni sağlayacak üç temel görev emredilirken; bunları ihlal edecek ortadan kaldıracak davranışlar da yasaklanmaktadır. Bu üç temel görev, adaletle muamele etmek, iyilik yapmak ve yakınlara yardım etmek, yasaklanan şeyler de hayasızlık, fenalık ve haddi aşmak şeklinde ifade edilmiştir (Nahl, 16/90).

İslam'da Sosyal Dayanışmayı Gerçekleştiren Başlıca İbadetler

İslam'daki ibadet müesseseleri sosyal dayanışmayı sağlayan önemli unsurlardandır. İbadetlerde insanları kaynaştıran bir hava söz konusudur. Müslümanların birbirlerine karşı

yakınlık duymasını temin eden bu hava, fertler arasındaki farklılıkları azaltmakta, insanlar arasında sevgi ve muhabbet bağlarını; dolayısıyla toplumdaki dayanışmayı kuvvetlendirmektedir.

İslam dininin toplum hayatının pek çok temel faaliyetleri ve olayları için bir takım dini hükümler, formüller, ibadetler, dualar ve merasimleri koymuş bulunması ile dini pratiklerin toplumda oynadığı bütünleştirici fonksiyon arasında yakın münasebet bulunmaktadır. İslamiyet'te toplu halde yapılan ibadetlere daha çok önem verilmiş ve onların dini canlanma ve müminlerin birbirleriyle kaynaşmaları için birer vesile oldukları kabul edilmiştir (Günay, 2003: 248).

İslam'da namaz, Ramazan Ayı ve orucu, hac, zekat, sadaka (Fıtır sadakası, fidye ve kefaretlar) ve kurban ibadetleri sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın temelini teşkil eden başlıca ibadetler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ibadetleri değerlendirirken motive edici (psikolojik) ve uygulamaya yönelik (ekonomik) olarak iki kısımda incelemek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bunlardan ilkinin; yani sosyal dayanışma noktasında motive edici özellikleri bulunan ibadetleri (namaz, oruç, hac) dayanışma başlığı altında, uygulamaya yönelik olan ibadetleri de (zekat, sadaka, kurban) yardımlaşma başlığı altında ele alacağız.

Namaz ve Cami

Her din yaratıcı kudret karşısında boyun eğmek ve kutsal ile bağlantı kurmak temeli üzerine kurulur ve her dinde bunu sağlamak üzere öngörülen merasimler bulunur. İslam dininde yaratıcı ile bağlantı kurmanın ve Allah'a yaklaşmanın en etkili yolu, namaz ibadetidir.

Arapçada "salat" olarak ifade edilen namaz sözlükte dua, istiğfar, övgü anlamlarına gelirken, dini bir kavram olarak, İslam'ın beş temel esasından biri olup, belli eylemler ve rükünleri bulunan özel bir ibadettir (Paçacı, 2007a: 514).

Kelime-i Şahadetten sonra İslam'ın en önemli rüknü olan namaz, günde beş ayrı zaman diliminde olmak üzere kadın ve erkek her Müslüman için yerine getirilmesi zorunlu olan bir görevdir. Namaz, Allah'a olan kulluk borcunun edası olarak ifa edilen, Allah ile kul arasındaki diyalog olmakla beraber, cemaatle kılındığında toplu olarak gerçekleştirilen bir diyalog olmaktadır. Kulu Allah'a yaklaştıran namaz, ırk, dil, renk, ülke, fakir ve zengin ayrımı yapmaksızın müminleri bir safta toplamakta ve toplum şuurunu güçlendirmektedir. Sosyal kaynaşmayı ve dayanışmayı gerçekleştirerek toplumda birlik ve beraberliği kuvvetlendirmektedir.

Bireysel yönüyle kul ile yaratıcı arasında bir iletişim özelliği taşıyan namaz ibadeti, kişinin günde beş defa kulluk ettiği varlığa yönelerek, bir nefis muhasebesi yapmasını ve davranışlarını kontrol altında tutarak her zaman aşırılıktan uzak durmasını sağlamaktadır. Nitekim Kur'an namazı ibadetinin insanı hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyduğunu beyan etmektedir (Ankebut, 29/45). Böylece her Müslüman, fert olarak kötü davranışları terk ederek her yönden düzenli ve kuvvetli bir toplum oluşturmak üzere hayatına devam edecektir. Toplu olarak yerine getirilmesi tavsiye edilen namaz ibadeti, bu özelliğiyle de toplumsal bir fonksiyon icra ederek Müslümanlar arasında bir birliktelik oluşmasını sağlamaktadır.

İslam'a göre Cuma, Bayram ve Cenaze namazları cemaatle kılınmak zorundadır. Üzüntülü ev sevinçli anlarda, kalabalık halinde, farklı insanlarla birlikte kılınan cemaat namazları, müslümana sürekli yalnız olmadığını, organize bir cemaatin üyesi olduğunu hatırlatmaktadır (Yıldız, 2007: 282).

Günde beş defa cemaat halinde kılınan namaz ibadeti Müslüman toplumları diğer toplumlardan ayıran en temel özelliklerden birisidir. Müslümanlar arasında birlik ve

beraberliğin sağlanmasına son derece önem veren İslam dini, bunu gerçekleştirmek için son derece etkili bir ibadet sistemi ortaya koyarak günde beş vakit namazın bir arada eda edilmesini teşvik etmiştir. Bununla birlikte haftada bir Cuma namazının ve senede iki kez olan bayram namazlarının topluca kılınmasının mecburi olması, müminlerin görüşüp halleşmelerine, birbirleriyle yardımlaşmalarına vesile olmak gibi bir anlam taşımaktadır. Bu bakımdan cemaatle namaz olgusu, oluşturulmak istenen toplumsal dayanışmanın ve birlik ruhunun hem bir göstergesi ve hem de o birlik ruhunun sağlamlaştırıcısı ve devam ettiricisi olmaktadır (İlmihal, I, 2000: 270).

Yaşadığı bölgede, kendi yöresindeki Müslümanlarla günde beş vakit cemaat halinde namaz kılarak bütünleşen Müslümanlar, Cuma namazları için daha kalabalık ve daha büyük camilere giderek diğer Müslümanlarla da tanışma fırsatı bulmakta, fikir alış-verişi yapmaktadır. Bayram namazları ise daha kalabalık Müslümanlar gurubunu bir araya getirmektedir.

Müslümanların kutsal günü olan Cuma günü kılınan Cuma namazı, namaz ibadetinin sosyal boyutunu açıkça gözler önüne sermektedir. Nitekim Cuma, İslam dininde çok önemli kabul edilen haftalık toplu ibadet günüdür. Cuma kelimesi Arapçada "toplanmak" anlamına gelir ki, Müslümanlar da bu günde cemaatle kılınması farz olan Cuma namazı için camilerde kalabalıklar halinde toplanarak, hem kulluk borcu olan namaz ibadetini yerine getirmekte, hem de bir araya gelerek toplumsal dayanışma ve bütünleşmenin sağlanması noktasında önemli bir davranış sergilemiş olmaktadır.

Kısaca namaz ibadeti ile insanların günde beş kez birlikteliği temin edilmekte, aynı saflarda kenetlenerek kaynaşmaları ve bütünleşmeleri sağlanmaktadır. Haftada bir günde aynı sosyal ortamda bulunan bütün inananların birlikteliği, Cuma Namazı ile pekiştirilmektedir.

Müslüman toplumların vazgeçilmez müesseselerinden biri de camilerdir. Müslümanların namaz kılmak için inşa ettiği bu ibadethanelerin toplumsal hayattaki fonksiyonları da oldukça önemlidir. Bizzat 'Cami' kelimesinin anlamı, aslında camilerin işlevi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Cami kelimesi 'Toplayıcı, toplayan, bir araya getiren' anlamına gelmektedir. Camiler, bulunduğu yerdeki insanları, bir araya getiren, ortak bir gaye etrafında birleştiren, onları, İslam'ın özünde yer alan birlik, beraberlik, yardımlaşma ve dayanışma ruhu içinde eriten mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Camiler, Allah'a bağlılık bilinciyle insanları bir safta birleştiren, her türlü mesleki, sosyal, kültürel statü farklarını ve imtiyazlarını bir kenara bırakarak onları kenetleyen ve adeta bir vücut haline getiren bir işleve sahiptir. Bu özellikleri ile camiler, Müslümanlar arasında toplumsal kaynaşmayı, birlikteliği, yardımlaşma ve dayanışmayı sağlama işlevini yerine getiren mekanlardır (Keleş, 2005).

Özetle camide gerek cemaatle kılınan günlük namazlar ve gerekse toplu halde kılınan cuma, teravîh ve bayram namazları gibi öteki toplu ibadetler, imamın arkasında ve onun önderliğinde bir tek Allah'a kulluk için saflar halinde toplanmış bulunan ve bu arada zengin, fakir, işçi, köylü, şehirli, patron, memur, vb. her türlü mesleki, sosyal, sosyo-ekonomik ve kültürel statü, tabaka ve sınıf farkları, imtiyazları ve ayrılıklarını bir kenara bırakarak kenetlenen ve yekvücut olan bir toplumsal kaynaşma ve bütünleşmenin en canlı örnekleridirler (Günay, 2003: 325).

Oruç

Oruç kelimesi, Farsçadaki "ruze" kelimesinin Türkçeleşmiş şeklidir. Arapçası "savm" ve "sıyam"dır. Savm kelimesi de Arapçada "bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak, engellemek" anlamına gelmektedir. Kavram olarak ise, imsak vaktinden iftar vaktine

kadar, bir amaç uğruna ve bilinçli olarak, yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durmak anlamına gelir (Paçacı, 2007b: 534).

Toplumsal ahlak ve bütünleşme bakımından oruç ibadetinin, sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı kalıcı bir sistem halinde topluma yaygınlaştırmada önemli bir rolü ve işlevi bulunmaktadır. Bireysel anlamda olduğu kadar toplumsal anlamda da birtakım olumlu etkileri tespit edilmiştir (Uysal, 2007: 20).

Oruç, belirli bir süre basit bir aç kalma olayı değildir. Onu sadece bu yönüyle değerlendirmek son derece yanlış olur. Oruç, köklü bir irade terbiyesi, insanı kötü alışkanlıklardan temizlemeyi, çirkin davranışlardan uzaklaştırmayı ve iyi huylar kazandırmayı hedefleyen bir ahlak eğitimidir.

Oruç yerine getiriliş bakımından bedensel bir ibadettir; bazı bedensel işlevlerin belli bir süre askıya alınmasıdır. Fakat oruç tutmanın asıl amacı bedenin kontrol altına alınması yardımıyla benliği eğitmek ve denetlemektir. Oruç bir sabır eğitimidir; saldırgan eğilimler ve kötü alışkanlıklarla başa çıkmak için bilinçli bir çaba ve gayrettir. Anlamına uygun olarak bu ibadeti yerine getirebilmek için bir Müslümanın orucu bozan maddi sebepler kadar davranışlarına da dikkat etmesi gerekmektedir. Nitekim bu konuda Hz. Peygamber uyarıda bulunarak oruçluyu kötü söz söylemekten ve bağırıp çağırmaktan men etmiş, kendisine sövüldüğünde veya sataşıldığında oruçlu olduğunu hatırlayarak karşılık vermemesi gerektiğini ifade etmiştir. Yine bir başka hadiste "kim yalan söylemeyi ve bu yalana göre davranışta bulunmayı ve düşüncesizce hareket etmeyi bırakmazsa, Allah'ın da onun yiyip içmeyi bırakmasına ihtiyacı yoktur" demiştir (Yavuz ve Karagöz, 2007: 305).

Bu hadislerden de anlaşılacağı üzere oruç, uygulama olarak ferdi bir ibadet olmakla beraber, ferde kazandırması hedeflenen davranışların kişinin günlük hayatına etkileri göz önüne alındığında, aslında oruç ibadetinin toplumsal anlamda birçok fonksiyonu olduğu görülecektir. Nitekim ramazan ayında Müslüman toplumlarda suç oranlarının diğer zamanlara göre nispeten azaldığı, insanların toplumun huzurunu bozacak davranışlardan bu ayda uzak durmaya çalıştığı çeşitli rapor, anket, görsel ve yazılı medya haberleri vs. aracılığıyla kamuoyunun bilgisine sunulmaktadır.

Oruç, "Ey iman edenler! Sizden öncekilere olduğu gibi, size de oruç tutmak farz kılınmıştır, umulur ki bu sayede takvalı olursunuz (Bakara, 2/183)." ayeti ile farz kılınmıştır. Ayet oruç tutmanın hedef ve amacını, takva sahibi olmak şeklinde ortaya koymaktadır. Takva, kelimesinin birçok anlamı olmakla beraber, en çok sakınmak ve korunmak anlamlarında kullanılmaktadır. Buna göre oruç, kötülüklerden, çirkin işlerden ve haramlardan sakınmanın bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Oruç insanı sorumluluğunun bilincinde kılmayı amaçlar. İnsan, var oluşunun amacını, sormak, aramak ve bilmekle kendisine karşı olan sorumluluğunu yerine getirmiş olur. Kendisine karşı olan sorumluluğunun şuurunu kavrayan insan diğer canlılara, eşyaya tabiata, evrene ve nihayet yaratıcısına karşı olan sorumluluklarını hissedecek ve bunun gereklerini yerine getirecektir (Ahatlı, 2007: 286, 287).

Bununla birlikte zenginler, oruç sayesinde fakir, yoksul, zayıf ve muhtaç olanların durumunu daha iyi idrak ederler. Böylece Müslümanlar arasında gelişen yardımlaşma, acıma, şefkat ve merhamet duygularıyla toplumda meydana gelebilecek bir dayanışmanın artması ve çabuklaşarak yaygınlaşması mümkün olabilir (Şeker, 2003: 100). Çünkü oruçlu, fakirin ve ihtiyaç sahiplerinin halini, kendisini başkalarının yerine koyarak, yani empati yapmak suretiyle çok daha iyi kavramış olur. Ömrü boyunca iyi bir şekilde beslenen zengin kimseler, gün boyu yeme, içme ve diğer isteklerinden uzak durarak bizzat tecrübeyle mahrumiyeti tadar. Yaşadığı

bu deneyim onun fakir ve yoksula daha farklı bir gözle bakmasını temin eder, neticede muhtaç olanlara yardım etme duygularını harekete geçirir (Ahatlı, 2007: 289).

Ramazan ayı da adeta bütün Müslüman toplumun manevi bir yolculuğa çıkmasıdır. Toplum olarak Müslümanlar daha yoğun bir dini hayatı teneffüs eder. Toplum gündüz orucuyla, gece teravih namazıyla, fitre, sadaka ve zekatıyla, bir ay boyunca somut bir şekilde dini yaşantı içine girer. Böylece ramazan vesilesiyle, Müslüman toplumların dayanışmasında önemli bir faktör olan dini duyguların yoğunlaşmasıyla her sene dayanışma bilinci yenilenmiş olur (Ahatlı, 2007: 289, 292).

Kısaca oruç ibadeti, fertleri ruhen olgunlaştırmayı hedefleyen, böylece oruçlu iken bireylerin kendilerini diğer insanlarla münakaşaya veya sürtüşmeye götürecek davranışlardan uzak kalmalarını sağlayan bir ibadettir. Her birey davranışlarını kontrol etmek suretiyle toplumsal huzursuzluklara yol açabilecek tutumlardan uzaklaşarak toplumsal dayanışmanın zedelenmesinin önüne geçecektir. Aynı zamanda oruç ibadeti sayesinde manevi duyguları kabaran Müslümanlar, ihtiyaç sahiplerinin halini bizzat tecrübeyle idrak edecek, kabaran dini duyguların tesiriyle de toplumsal sorumluluklarını yerine getirme gayretinde olacaklardır.

Hac

Fıkıh terimi olarak Hac, “Mekke şehrindeki Kabe’yi ve civarındaki kutsal sayılan özel yerleri, özel vakit içinde, usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer vecibeleri yerine getirmek” demektir. Hac ibadeti, “Yoluna gücü yetenlerin evi (Kâbe) hac ve ziyaret etmeleri, insanlar üzerinde Allah’ın bir hakkıdır (Al-i İmran 3/97)” ayeti ile gücü yeten, yani sağlık ve servet yönünden haccetme imkanına sahip olan her müslümana ömründe en az bir kere yerine getirilmek suretiyle farz kılınmıştır (Paçacı, 2007c: 210).

Her şeyden önce hac ibadetini yerine getirecek olan birey, ibadet öncesinde psikolojik bir hazırlık devresinden geçmektedir. İnsan, zihninde bir defa hacca gitmeye karar verdiğinde, gerek sosyal gerek dinî hayatı üzerinde düşünmeye başlar. Etrafına, eşine, dostuna bunu dile getirdiğinde dostlarının da onu aynı gözle değerlendirmeye başlaması mümkündür. Eşinin dostunun onu değerlendirmesinden ziyade onun o andan itibaren bir ömür boyu insanlara yaptıklarını dinî olarak gözden geçirmesi söz konusudur. İşte o andan itibaren yaptıklarına daha fazla bir dikkat göstermesi, gerek sosyal, gerek ruhsal ve gerekse dinî yönden kendini hac ibadetine hazırlaması süreci başlamaktadır. Bu arada kalbini kırdığı herkesle helalleşmesi, borçlarını ödemesi ve bütün günahlarından tövbe etmesi, bu hazırlığın önemli boyutlarından (Akyüz, 2004). Nitekim İslam alimleri, daha hacca gitmeden önce, hacca gitmek isteyen insanın yerine getirmesi gereken birtakım şartların olduğunu belirtmişlerdir. Bu şartlardan birisi de, kişinin, hacca giderken, sanki dünyadan ayrılmışçasına bir halde hareket ederek, geçmişteki her türlü günahlarından tövbe etmesi gerekliliğidir. Kul haklarına riayetsizlikten, insanların haklarını yemekten ve onlara zulmetmekten dolayı bir günahı varsa, o takdirde; haksız kazançları ve insanlardan yanlış yollarla aldığı malları iade ederek, onların rızasını alması ve onlarla helalleşmesi gerekmektedir (Tosun, 2002). Kişi hacca gitmekle İslam’ın temel esaslarından birini yerine getirmekte, ancak dönüşünde ise çevresi ondan örnek kişi olmasını, yüce bir seviyede kalmasını, daha aşağı inmemesini, böylece hacılığına gölge düşürmemesini beklemektedir. Hacı, güzel davranışlardan sapmama, kusur işlememe, iyilik yapma, doğru yoldan ayrılmama, hak yememe, kötülükten, günahattan kaçma, kısaca toplumun kendisinden beklediği “hacılığını koruma” gibi toplumsal beklentileri de dikkate almak durumundadır. Dolayısıyla hac ibadetini yerine getirenlerin, toplumun bu baskısını her an üzerlerinde hissettiklerini söylemek yerinde olur (Onay, 2006: 2).

Hac ibadetinin bir anlamı da insanların bu ibadet vesilesiyle ahlaklı olmaları için bir eyleme tabi tutulmak istenmesidir. Nitekim hacda öfke, kötülük, haklı olursa dahi tartışma, bir başkasına haksızlık etme, haşarat ve bitkilerin dahi öldürülmesi vb. kötü davranışlar yasaklanmıştır. Bunlar İslam'ın günlük hayatta da müslümanlardan istediği hasletlerdir olmakla birlikte hac ortamında bunları uygulamaya koyarak bir anlamda Müslümanlar alıştırmaya sevk edilmektedir. Senede bir kez yapılan, hatta birçok insanın ömründe bir kez yerine getirme imkanı bulabildiği hac ibadetini geçersiz kılmamak ya da bu ibadeti eksiksiz yerine getirmek isteyen Müslümanlar, hacda uymaları gereken kurallara son derece dikkat etmekte, dolayısıyla yukarıda sayılan kötü davranışlardan uzak durmaya hac ibadeti müddetince kendilerini alıştırmaktadırlar. Böylece hac ibadetinin amaçlarından birisinin de hac döneminde kötü alışkanlıklardan uzak duran Müslümanların evlerine, yaşadıkları bölgelere iyi hasletler kazanmış olarak dönmeleri olduğunu söyleyebiliriz. (Görmez, 2004).

Hac günlerinde hac niyeti ile Mekke'ye, Kabe'yi ziyarete gidecek olanların, çeşitli istikametlerden kutsal topraklara girerken özel bir elbise (rida ve izar) giymeleri gerekmektedir. Dolayısıyla hac esnasında zengin-fakir her derece ve sınıftan insanlar, aynı kıyafete bürünürler. Böylece hac, aslında sadece büyük Müslüman ailesinin dağınık fertlerini birbirine bağlamak hedefini gütmeyip, özellikle, bu ibadeti yerine getirmekte olan Müslümanlara, aynı inancı paylaşan kimseler arasında hüküm sürmesi gereken eşitlik kavramını tattırmaya ve yaşatmaya da vesile olur (Şeker, 2003: 103).

Bununla birlikte hac ibadeti, dünyanın her tarafından gelen Müslümanların aynı amaç için bir araya gelmelerine ve böylece kolektif bilincin oluşmasına imkan veren evrensel bir olaydır. Dilleri, renkleri, ırkları, ülkeleri, kültürleri, sosyal ve ekonomik durumları farklı olan milyonlarca Müslüman, aynı inanç ve duygular içerisinde kardeş olduklarını, bir bütün olduklarını, hac esnasında yaşayarak idrak ederler. Bu haliyle hac, Müslümanlar arası etkileşim ve iletişim için bulunmaz bir fırsattır. Müslümanlar, kısa bir süre ortak duygu, düşünce ve amacın mistik motivasyonu, aynı toplumun bireyleri olduklarının bilincine vararak, tüm hayatları boyunca unutamayacakları bir deneyim yaşarlar. Böylece hac, uluslar arası barışın, birlikteliğin ve dayanışmanın da fırsatını sunar. Müslümanlar kardeşlik duygularıyla birbirleriyle tanışıp, karşılıklı görüş alış verişinde bulunurlar, problemlerine birlikte çözüm ararlar. Bu yönleriyle hac, toplumsal bütünleşme ve kaynaşmanın bir anlamda uluslar arası boyutta gerçekleşmesi anlamına gelir (Erul, 2007: 390).

Hac ibadetinin, çeşitli sebeplerle Müslüman halklar ve toplumlar arasında vücuda gelmiş bulunan husumet ve gerginlikleri ortadan kaldırma ya da azaltma, sertlikleri yumuşatmak, ihtilafları sona erdirmek ya da en aza indirmek yönünde çaba harcama, gibi, Müslüman toplumlar arasında var olan bir takım problemlerin giderilmesine yönelik faaliyetleri icra etme noktasında da oldukça önemli bir fonksiyonu vardır. Nitekim dini duygularla kutsal topraklara bulunan Müslümanlar, en azından hac ibadetinin ifa edildiği zaman dilimi içerisinde, aralarındaki toplumsal ayrılıkları bir tarafa bırakacak ve yakın duygular içerisinde ibadet etmek durumunda olacaklardır. Bu da Müslümanların birbirlerini anlamalarına fırsat verecek ve bir iletişimin ortaya çıkmasına sebep olacaktır.

Hacda, hacılar Müslüman kimliğini ve bilincini öne çıkarırlar. Bu durum ümmet bütünlüğünü; dili, ırkı ve ülkesi farklı olan Müslümanların birliğini ve bütünlüğünü sağlar. Herkesin aynı yerde, aynı zaman ve günde, aynı renk giysiler içinde ve aynı kibleye dönük olarak bir araya gelip beraberce ibadet etmesi bu amacı gerçekleştirmek içindir. Haccın sırrı ve hikmeti Müslümanlar arasındaki kaynaşmayı ve dayanışmayı gerçekleştirmektir. Hac

ibadetinin meydana getirdiği muazzam ve ulvî dini his ve heyecan, bu halin vücuda getirdiği İslam bilinci İslam kardeşliğinin manevi temelini oluşturur (Uludağ, 2002).

Sonuç olarak hac ibadeti, Müslümanın sosyal hayatının düzeninin, insanî niteliklere yani erdemlere ne kadar sahip olduğunun bir göstergesidir. Hac, gerek Müslümanlarla gerek diğer tüm insanlarla kurulan ilişkilerin bir aynası gibidir. Bir taraftan insanlarla bir arada yaşama, onlarla iyi ilişkiler kurabilme kabiliyetinin dinî hayata yansımaları, diğer taraftan dinî tecrübenin sosyal hayata yansımalarının uygulanışlarıdır. Hac ibadetinin başlamasından önce bir hazırlık dönemi olduğu gibi, ibadetin ifasından sonra da ortaya çıkması muhtemel sonuçları olacaktır. Hac öncesi olduğu gibi, hac dönüşünde yine kutlamalar ve hacıdan beklenen hediyeler (beklenmese bile hacılar bunu kurumsallaştırmaktadır; genellikle hediye getirilmektedir) verilmekte, hem hacı, çevresindekiler tarafından öncekinden daha dikkatli olarak izlenmekte, davranışları değerlendirilmekte, hem de hacı kendisini yeniden değerlendirmeye başlamaktadır (Akyüz, 2004).

İslam'da Sosyal Yardımlaşma

Yardımlaşma kavramı ile yoksulluk olgusunun sıkı bir ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar yardımlaşma deyince sadece, daha fazla imkana sahip olan kimselerin ya da gurupların, daha az imkana sahip olan kimselere ya da guruplara yapacağı "ekonomik" yardım akla gelse de, insanların ihtiyaç duyabileceği her şey yardımlaşma kapsamında değerlendirilebilir. Nitekim en genel anlamıyla yoksulluk, insanların, kabul edilebilir yaşam koşullarına; özgür ve insana yakışır, kendine ve başkalarına saygılı, uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir hayat sürebilmeleri için gerekli insani, en temel öge olan fırsat ve olanaklara sahip olmamalarıdır (Gül ve diğ., 2007: 248). Dolayısıyla imkan sahibi olanların muhtaç olanlara yapacakları her türlü yardımı "sosyal yardımlaşma" kapsamında değerlendirebiliriz.

Konuya İslam dini açısından baktığımızda, İslam'ın bütün sahalarda Müslümanların dayanışma, **yardımlaşma** içinde olduğu bir toplum anlayışını benimsemiş, bu toplumun da kardeşlik, merhamet, karşılıklı sevgi ve saygı temellerine oturtulması için bütün imkanların seferber edilmesini istemiş olduğunu görmekteyiz. İslam'da gündemin basında, insanın dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez tabii haklarının tamamının yani insan onurunun toplum tarafından korunması ve her türlü gelişme ve kalkınmada, insanın araç değil amaç bilinmesi vardır (Erkal, 1990).

İslam dini yardımlaşmanın üzerinde önemle durmuş, Müslümanlar her konuda birbirleriyle yardımlaşmaya teşvik edilmiştir. Bu anlamda Kur'an-ı Kerim'de sosyal yardımlaşmayı emreden ve geniş bir şekilde anlatan birçok ayet vardır.

İslam'da yardımlaşmanın en temel ilkelerini belirlemesi bakımından Maide Suresi'nin ikinci ayeti önemlidir. Bu ayette Müslümanlara iyilik ve takvada (Allah'a karşı gelmekten sakınma) konusunda birbirleriyle yardımlaşmaları gerektiği bildirilmiş, günah ve düşmanlıkta yardımlaşmaları ise yasaklanmıştır (Maide 5/2). Bu ayetten, Müslümanların insanlığın yararına olacak her konuda yardımlaşmaları gerektiğini anlamaktayız. Ayette yardımlaşmanın iki boyutuna dikkat çekilmiştir. Bunlar, takva ve iyiliktir. Takva, yardımlaşmanın Allah'ın rızasına bakan yönünü, iyilik ise insanların rızasına bakan yönünü teşkil etmektedir. Ayete göre yardımlaşmada her iki boyutu da gözeten kimseler gerçek kurtuluşa ermiş demektir (Beşer, 1987: 37).

İslam'da yardımlaşmanın en genel anlamda sınırlarını bu ayetle çizdikten sonra Müslümanlar arasında yardımlaşmayı gerçekleştirmesi hedeflenen ibadetleri kısaca değerlendirelim.

Yardımlaşma kavramına sadece ekonomik bir faaliyet anlamı yükleyemsek de, diğer unsurlar incelendiğinde birçok imkanın sağlanmasının ekonomik yollarla mümkün olduğu görülmektedir. Yardımlaşmanın psikolojik unsurları da çok önemlidir ancak yoksulluk kavramında da ekonomik yetersizliklerin ön plana çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla İslam'da yardımlaşmayı sağlayan unsurlar ağırlıklı olarak ekonomik bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

İslam'da Sosyal Yardımlaşmayı Gerçekleştiren Başlıca İbadetler

Her ibadet ifa edilişi bakımından bireysel bir eylem olmakla beraber, bazı ibadetler toplumu direkt olarak ilgilendirir ve toplumu oluşturan fertler arasında kuvvetli bir bağ oluşturmak suretiyle inananlar arasında bir sosyal dayanışma husule getirmeyi amaçlar. Bu bağlamda Müslümanlar arasında dayanışma tesis etmek amacıyla, Müslümanların birbirleriyle yardımlaşmaları istenmiş, bu yardımlaşma bir takım ibadetlerin farz kılınmasıyla tavsiyenin ötesine geçerek pratik uygulamalar etrafında sosyal hayata nüfuz ederek gündelik yaşamın bir parçası haline getirilmiştir.

Zekât

İslam'da sosyal yardımlaşma dendiğinde ilk akla gelen zekat ibadetidir. Sözlükte "artma, çoğalma, temizlik, bereket, iyi hal ve övgü" anlamlarına gelen zekat kavramı, dini bir terim olarak, belirli bir malın bir kısmının, maddi karşılık beklenmeksizin Allah rızası için muayyen kişilere verilmesi demektir (Paçacı, 2007d: 711).

Genelde zekât, bütün toplumun sosyal refaha yönelmesi için "zenginden fakire" gelir aktarmak amacına yönelik olduğundan, çağımızın müreffeh ekonomi anlayışının asırlar önce başlayan bir uygulamasıdır. Asr-ı Saadet, Hülefa-i Raşidîn ve müteakip asırlar boyunca geniş uygulama alanı bulmuştur. İnsanı zenginlik hürsından kurtarması, zenginleri cemiyetteki aşağı gelir seviyesinde bulunan fakir ve yoksulların imdadına koşturması, servetin belirli ellerde toplanmasını önlemesi gibi içtimaî, ahlakî ve ekonomik fonksiyonlarıyla bir sosyal yardım ve sosyal adalet müessesesi görevi yapmıştır (Er, 1988).

Çok eski toplum ve medeniyetlerden beri fakirler ve fakirlik problemi mevcut olmuş, hemen bütün dinler bu mesele üzerinde durmuş, varlıklı kimseleri fakirlere yardıma çağırmış, teşvik etmişlerdir. Ancak bütün bu naslar teşvikten öteye geçmemiş, yapmayanlar için müeyyide getirmemiş, daha da önemlisi fakirlik problemini ortadan kaldırmayı değil, yalnızca ihtiyaçları azaltmayı ve acıları hafifletmeyi hedef almıştır. İslam'da ise daha Mekke devrinde (yani İslam'ın ilk dönemlerinde) Kur'an, fakirlik meselesine eğilmiş, yoksulları doyurmayı, gözetmeyi, onlara giyecek ve mesken teminini teşvik etmiş, ilgilenmeyenleri uhrevî ceza ile tehdit etmiştir¹. Mezkûr yardım bir lütuf, bir serbest bağış gibi telakki edilmemiş, malı olmayanın (mahrum, yolda kalmış vb.) mal sahibi üzerinde bir hakkı olarak ilan edilmiş²; ziraatçılara hasat zamanı mahsulün hakkını vermeleri emredilmiştir³. Medine devrinde ise artık Müslümanların bir yurdu, devlet ve iktidarları vardır; zekat vecibesi de bu yeni statüye uygun hale gelmiştir; ayet ve hadîslerle kesin olarak emredilmiş, hangi malların ne miktarından ne kadar ve kimlere verileceği, kimler tarafından toplanıp dağıtılacağı hakkında geniş bilgiler verilmiştir (Karaman, 2002: 117).

¹ İlgili ayetleri şu şekilde sıralayabiliriz: (Müddessir:74/38-46; Kalem: 68/19-33; Hakka: 69/25-34; Fecr:89/17-18; Mâûn:107/1-7)

² Zâriyât: 51/19-20; Me'aric: 70/19-25; İsrâ:17-26; Rûm: 39/38

³ En'am: 6/141

İslam hukukuna göre en genel anlamda zekat vermek farz, kurban kesmek vacip olacak kadar bir mala ve servete sahip olmaya zenginlik, olmamaya da fakirlik denir. Buna göre zengin zekat, fitre, sadaka veren, kurban kesen; fakir ise bunları alandır (Uludağ, 2001). Bu anlamda Tevbe Suresinde, "Zekatlar, Allah'ın bir farzı olarak ancak yoksulların, düşkünlerin, zekat toplama memurlarının, kalpleri İslam'a ısındırılmak istenenlerin, kölelerin, borçluların, Allah yolunda olanların ve yolda kalmışların hakkıdır." (Tevbe 9/60) mealindeki ayet ile İslam'a göre zengin sayılan kimselerin mallarında, sayılan kimselerin hakları olduğu belirtilerek, zekat ibadetinin fakirlerin bir talebi olmaksızın, zengin kimseler tarafından bir sorumluluk olarak yerine getirilmesi gerektiği ortaya konmuştur. Bu da zekatı, zenginin fakire bir lütfu olmaktan çıkarıp fakirin zengin üzerindeki bir hakkı haline getirmektedir.

İslam'a göre asgari zenginliğin ölçüsü nisap miktarı mala sahip olunmasıdır. Sözlükte "her şeyin aslı, asgari miktar, adet ve sınır" gibi anlamlara gelen nisap, dini bir terim olarak zekat, fitre, kurban gibi ibadetler için konulan bir zenginlik ölçüsüdür. Yani nisaba, zengin olmanın asgari sınırı veya asgari zenginlik ölçüsü de denebilir. Zenginliğin asgari sınırı olan nisap, Hz. Peygamber tarafından gösterilmiştir. Buna göre Hadislerde belirlenen nisap miktarları şöyle sıralanabilir: 80,18 gram altın veya bunun tutarında para ya da ticaret malı, 40 koyun veya keçi, 30 sığır, 5 deve. Borcundan veya temel gereksinimlerinden fazla olarak bu kadar mala sahip olan kişi, dinen zengin sayılır. İslam'a göre zekat, fitre ve kurban için aranan asgari zenginlik ölçüsü aynı olmakla birlikte, zekat verme yükümlülüğü için diğer ikisinden farklı olarak, öngörülen bu nisabın üzerinden tam bir yılın geçmiş olması gerekmektedir. Bunun yanında eldeki malın sahibine gelir, kar, fayda temin etmesi yahut kendiliğinden çoğalma ve artma özelliğine sahip olması gerekir (Gözübenli, 2007: 314-317).

Nisap miktarından fazla altın, gümüş, nakit para ve ticaret mallarının kırkta biri (%2,5), toprak ürünlerinin doğal yollarla sulanarak (yağmur, nehir) elde edilenlerinin onda biri, el emeği ile sulanarak elde edilenlerinin yirmide biri, madenlerin ve deniz ürünlerinin beşte biri verilmesi gereken zekat miktarı olarak belirlenmiştir (İlmihal I, 2000: 441-458).

Zekatın bir senelik ihtiyaçların dışındaki mal ve paradan alınması, toplumda zenginle fakir arasında aşırı gelir adaletsizliğini asgariye indirmek için servetlerin belirli ellerde toplanmasına mani olmaktır. Bu, İslam'ın malî politikasının şu temel esasının ifadesidir: "Takı (servet) içinizden (yalnız) zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın" (Haşr 59/7). Temel ihtiyaçların karşılanmasını müdafaa eden İslam, herkes için bir geçimlik ücret, ya da yardım sağlamada sorumluluk duyan toplum kurmayı amaç edinmiştir. Servetin belirli ellerde toplanmasını önlemenin yanında zekat, paranın işletilmeyip bir tarafta biriktirilmesi ve tedavülden, yani ammenin menfaatinden alıkonulması eğilimini frenleyip, çalıştırılmayan para stoklarının yatırıma sevkî için güçlü manevî bir saiktr. (Er, 2008: 213).

Kur'an, zekat verilmesi gereken kişileri şöyle sıralamıştır: "Zekatlar, Allah'tan bir farz olarak yoksullara, düşkünlere, onu toplayan memurlara, kalpleri Müslümanlara ısındırılacaklara verilir; kölelerin, borçluların, Allah yolunda olanların ve yolda kalanların uğruna sarf edilir. Allah bilendir, hakimdir (Tevbe 9/60). Bu ayetten anlaşıldığına göre zekat almaya hakkı olanların başında fakir ve yoksullar gelmektedir. Bunlar, ihtiyaç sahibi olup da istemekten çekinen hasta olan, bir ülkeden başka bir ülkeye hicret eden veya hiçbir şeyi bulunmayan yahut nisaba malik olmayan yoksul kimseler olarak kabul edilmişlerdir. Zekat almaya hakkı olan ikinci kesim zekat toplamak üzere görevlendirilen tahsildarlar ve bunların yanında toplanan zekatın muhasebesini yapan, teftiş işlerini yürüten ve bunların harcamasını yaptıktan sonra kontrolünü, muhasebe ve veznedarlığını yapan memurlardır. Zekattan pay alacak diğer bir sınıf da "garimin"; yani borçlu, ağır borca batmış kimselerdir. Bunlar da doğal

afetlerden zarar görerek veya kasıtsız olarak adam öldürmek suçundan tazminata mahkûm olanlar veya kendi ihtiyaçları için borçlanmış olan kimselerdir. Zekattan faydalanabilecek bir diğer sınıf da “yolda kalmış” olanlardır. Bundan maksat; yola çıkmış yolcular, seyyah veya turistlerdir. Bunlar kendi ülkelerinde zengin olsalar bile, yolculukları sırasında fakirleşen kimselerdir. (Şeker, 2003: 111-125).

Zekatın en önemli fonksiyonlarından birisi de Müslüman toplumlarda kısmen sosyal güvenlik fonksiyonunu üstlenmiş olmasıdır. Kısmen diyoruz çünkü sosyal güvenliğin temelinde zekat ibadetinin mevcut olduğu kabul edilmekle beraber zekatın ne sadece bir sosyal güvenlik müessesesi olduğu, ne de İslam'da sosyal güvenliğin sadece zekatla temin edildiği söylenebilir (Beşer, 1987: 103).

Bu noktadan hareketle, zekatın İslam'daki sosyal güvenlik tedbirlerinin başında geldiğini söyleyebiliriz. Zekat bu boyutuyla, insan hakları açısından da son derece önemli bir pratiktir. Zira günümüzde insan hakları teorisyenlerinin, “sosyal ve ekonomik haklar” olarak ifade ettikleri haklarla sağlanmak istenen hedefler, büyük ölçüde zekatın hedefleriyle örtüşmektedir. Zekat ve sadakaların toplumda başta açlık ve yoksulluğu, ayrıca yine bu kapsamda, dilenme gibi insan onurunu rencide eden davranışları ortadan kaldırmayı hedeflediği bilinmektedir. Zekat mükellefiyeti için öngörülen zenginlik kriterleri arasında, temel ihtiyaçlar kavramının kapsamına dair ölçülerin, kişinin barınma, beslenme, iş, eğitim, sağlık ihtiyaçlarını karşılama gibi haklar açısından önemli olduğu anlaşılmaktadır (Gözübenli, 2007: 326).

Özetle zekat, zenginlerle fakirler arasındaki ekonomik uçurumları ve iki tarafın birbirlerine karşı besledikleri hor görme, küçümseme, haset gibi duygusal olumsuzlukları bertaraf edip, iki kesim arasında köprü olabilecek nitelikte bir ibadettir (Certel, 1998: 156).

Fıtır Sadakası (Fitre)

Fıtır sözlükte “orucu açmak”, fitra da “yaratılış” anlamına gelir. Türkçe’de fitre şeklinde ifade edilen “fıtır sadakası” dini bir terim olarak şöyle tanımlanabilir: “Her sene ramazan bayramına kavuşan ve temel ihtiyaçlarının dışında belli bir miktar mala sahip olan Müslümanların kendileri ve velayetleri altındaki kişiler için yerine getirmekle yükümlü oldukları mali bir ibadettir” (İlmihal I, 2000: 502).

Fitre vermek, borcundan ve asli ihtiyaçlarından fazla olarak nisap miktarı mala sahip olan her müslümana vaciptir. Bunda, zekatta olduğu gibi malin artma özelliğine sahip bulunması ve üzerinden bir yıl geçmesi gibi bir şart söz konusu değildir. Bu sadakanın vacip olma zamanı Ramazan bayramının birinci günü olmakla beraber, bayramdan önce verilmesinde de bir sakınca yoktur; hatta bu daha iyidir (Paçacı, 2007e: 568).

Fıtır sadakası ile ilgili hadislerde Hz. Peygamber zamanında bu mali mükellefiyetin hurma, arpa, kuru üzüm gibi o dönemin yaygın gıda maddelerinden 1 sa’ (ölçek) olarak ödendiği belirtilmekle beraber, yine bu dönemde buğdaydan da 1/2 sa’ olmak üzere fitre verildiğini gösteren hadisler vardır. Sa’ bir hacim ölçüsü birimi olup, 2,75 litreye denk gelmektedir. Klasik fıkıh kaynaklarındaki bilgi ve ölçüler böyle olmakla beraber, Ha. Peygamber dönemindeki uygulamalar dikkatlice incelendiğinde ve fıtır sadakasının mahiyeti ve gayesi de göz önünde bulundurulduğunda, günümüzde fitrenin bu gıda maddelerinden biriyle ve bu ölçülere göre ödenmesinin yeterli, hatta doğru olmayacağı söylenebilir. Çünkü rivayetler, o dönemde bu gıda maddelerinin toplumun temel tüketim maddeleri olduğunu göstermektedir. Öte yandan fitre ile bir fakirin içerisinde yaşadığı toplumun hayat standartlarına göre bir günlük yiyeceğinin karşılanması ve onun da Müslüman toplumun üyesi

olmanın hazzına ve bayram sevincine iştirak ettirilmesi hedeflenmiş olmalıdır. Bu ve benzeri mülahazalardan hareketle günümüz İslam bilginleri, fitır sadakasının tespiti konusunda iki ölçüden birinin esas alınması gerektiği görüşündedirler: 1) Hadislerde geçen gıda maddelerinin 1'er sa'ının para cinsinden ortalamasının alınması, 2) Fitre miktarı olarak, bir şahsın bir günlük normal yiyeceğini sağlayacak miktarın ölçü alınması. Bu miktarın hadislerde geçen gıda maddelerinin en ucuzunun bedelinden daha düşük olmaması da gerekmektedir. Bu usul benimsendiğinde fitre verilecek fakirin hayat şartlarına göre bir günlük gıda ihtiyacı değil, fitre veren kimsenin kendi günlük gıda tüketim ortalamasının ölçü alınması, fitrenin mana ve gayesine daha uygun olacaktır (İlmihal I, 2000: 507-509).

Zekat derecesinde önem verilen fitrenin, nisaba malik olan her müslümanın; kadın, erkek, çocuk, büyük herkesin vermesi gerekli bir ibadet haline gelmiş olması, bunun üzerinde durulması gereken bir sadaka olduğunu göstermektedir. Bayram öncesinde, fakirlerin ihtiyaçlarını karşılamalarına, muhtaç oldukları şeyleri temin etmelerine vesile olan böyle bir sadaka, insanlar arasındaki sevgi ve saygı bağlarını kökleştirmesi yönünden ehemmiyet taşımaktadır (Şeker, 2003: 135). Nitekim fitre sayesinde fakirler zenginlerin yediklerinden yeme imkanı bulmakta ve onlara karşı sevgi duyguları beslemekte, bu da bütün toplumda bir kaynaşma meydana getirmektedir. Ayrıca fitrenin bir kişi için ortalama bir günlük yiyeceğe eşit olmasından ve bayramdan önce verilmesinin daha güzel karşılandığından da anlaşılacağı gibi fitre, özellikle yoksulların bayram sevincine iştirak edebilmelerini temine yönelik bir sosyal yardım niteliğindedir. Miktarının az olması verilmesini kolaylaştırmakla birlikte, ifa edildiği zaman göz önüne alındığında toplumun kaynaşması ve sosyal dayanışma noktasında önemli bir fonksiyonu olduğu görülecektir. Diğer bir deyişle, oluşturacağı manevi dayanışma, maddi dayanışmadan çok daha etkili olmaktadır (Beşer, 1987: 131).

Tarifinde de ifade edildiği gibi, fitır sadakası, zekattan farklı olarak geniş bir mükellef kitlesi tarafından yerine getirilir. Bu sayede her Müslüman yoksul kardeşine mali yardımda bulunmanın sevincini yaşar, devamlı bağış almanın ezikliğinden bir an için dahi olsa kurtulur (İlmihal I, 2000: 503). Fitrede nisap sadece Hanefi mezhebinde gerekli görülümüş, diğer mezheplerde ise nisaba malik olsun-olmasın her müslümanın fitır sadakası vermesi gerektiği belirtilmiştir. Bu durumda şöyle bir soru akla gelebilir: Herkes fitre verecekse, alan aynı zamanda veren de olduğuna göre bunda yoksullar lehine bir transferden nasıl söz edilebilir? Öncelikle verenler aynı zamanda alanlar değildir. Fitreyi herkes verecek, fakat sadece belli bir hayat standardının altındakiler alacaktır. İkinci olarak fitre beyan usulüne ve mükellefin kullanmakta olduğu temel gıda maddeleri ortalamasına göre hesaplanacağından, yoksullar verecekleri asgari fitreye karşılık azami fitreyi alacaklardır ki, bunlar fitrenin yoksulun lehine bir transferi ortaya çıkardığını göstermektedir (Beşer, 1987: 131).

Kurban

Kurban kelimesi sözlükte "yaklaşmak, Allah'a yakınlaşmaya vesile olan şey" anlamlarına gelir. Dini bir terim olarak ise, ibadet maksadıyla, belirli bir vakitte, belirli şartları taşıyan hayvanı usulüne göre kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder. İslam'a göre kurban kesmek, akıllı, buluğ çağına ermiş, dinen zengin sayılacak kadar mal varlığına sahip olan ve misafir (yolcu) olmayan her müslümanın yerine getirmesi gereken mali bir ibadettir (Paçacı, 2007f: 388).

Kurban ibadetinde de zekat ve fitrede olduğu gibi dinen zengin olma şartı bulunmaktadır. İslam'a göre zenginliğin ölçüsü önceki başlıklarda anlatıldığı için burada tekrar etmeye gerek görmüyoruz. Kurban ibadeti, gerek fert, gerekse toplum açısından çeşitli yararlar taşıyan mali bir ibadettir. Kurbanın ferdi boyutu, kişinin kurban kesmekle, Allah'ın emrine

boyun eğmiş ve kulluk bilincini koruduğunu canlı bir biçimde ortaya koymuş olmasıyla alakalıdır. Nitekim müminler, her kurban kesiminde Hz. İbrahim ile oğlu İsmail'in Allah'ın buyruğuna mutlak itaat konusunda verdikleri başarılı sınavın hatırasını tazelemiş ve kendilerinin de benzeri bir itaate hazır olduklarını simgesel bir davranışla göstermiş olmaktadırlar (İlmihal II, 2000: 2).

Kurban, manen Allah'a yaklaşma ümidi taşıdığı gibi, dünya için de bir yaşama, ziyafet ve sevinç işidir. Aynı zamanda Allah yolunda bir fedakarlık işidir. Kurban kesmede maddi bir imkan söz konusu olmakla beraber, fedakarlık maddi değildir. Maddeyi aşan bir fedakarlık söz konusudur. Nitekim mali bir imkana sahip olmak, İslam'da kurbanın ne sebebi, ne de gayesidir. Sadece kurban ibadetini yerine getirebilme imkanındır (Sezen, 2004: 194).

Kurban ibadetindeki temel gayenin Allah'a yakınlaşmak ve O'nun emirlerine boyun eğmek, Allah'a saygı duymak ve tam manasıyla teslimiyet, Allah'a karşı sorumluluk ve bağlılık duygusu (takva) geliştirmek olduğunu "Kurbanların ne etleri, ne de kanları Allah'a ulaşır; Allah'a ulaşan ancak takvadır (Hacc 22/37)" ayetinden anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, kurban ibadetinin sosyal ve ekonomik birçok fonksiyonu vardır. Her şeyden önce kurban, yılda bir kere de olsa, fakir kimselerin gıda ihtiyaçlarına önemli ölçüde bir katkı sağlayarak, kaynaşmaya ve sosyal bütünleşmeye sebep olmaktadır. Bu yönüyle kurban ibadeti İslam'ın ortaya koymuş olduğu en güzel sosyal yardımlaşma örneklerinden biridir.

Kurban etinin dağıtılması konusunda İslam alimleri ekseriyetle şu taksimde karar kılmışlardır: Kurban eti üç parçaya ayrılır, bunun bir parçası kurban sahibi ve bakmakla yükümlü olduğu kimseler tarafından tüketilir, ikinci parçası zengin olup olmaması gözetilmeksizin akraba, yakın ve eş-dostlara hediye edilir, üçüncü parça ise kurban kesmeyen fakir kimselere dağıtılır. Ancak bu konuda kesin bir sınırlama yoktur. Burada esas olan kurban sahibinin, kurban etinden hem yemesi, hem bu eti ikram etmesi, hem de fakirlere dağıtmasıdır (İlmihal II, 2000: 9-10).

Müslüman toplumlarda sosyal dayanışma ve yardımın en güzel örneklerinden biri olan kurban ibadeti dörde ayrılmaktadır (Yavuz ve Karagöz, 2007: 329-331):

Uhdiye Kurbanı: Bu, Kurban Bayramı günlerinde kesilen kurbanı verilen isimdir. Kurban denilince Müslüman bir toplumda ilk akla gelen, bu kurbandır. Uhdiye kurbanı her sene Kurban Bayramı günlerinde bütün dünyada Müslümanlar tarafından yerine getirilen bir ibadettir. Bununla birlikte kutsal topraklarda hac ibadeti için toplanan milyonlarca Müslüman da burada kurban ibadetini yerine getirirler. Kutsal topraklarda kesilen yüz binlerce kurban, dünyanın değişik bölgelerindeki ihtiyaç içerisinde olan Müslümanlara gönderilmekte, bu sayede, bayram sevincine bu insanlar da ortak edilmektedir. Ayrıca bu uygulama, kurban ibadetini uluslar arası boyuta taşımakta, böylece küresel bir yardımlaşma faaliyeti gerçekleştirilmektedir.

Hedy Kurbanı: Hedy Kurbanı, hac esnasında veya hac ayları dışında Allah'a yaklaşmak amacıyla ya da hacda yapılan bir kusurun telafisi için kefarete üzere Harem-i Şerif sınırları içinde kesilen kurbandır.

Adak Kurbanı: İster belli bir şarta bağlı olsun, ister olmasın, Allah rızası için kesilmek üzere adanan kurbandır.

Akika Kurbanı: Çocuğun doğumunun yedinci günü başındaki tüyleri tıraş edip, adını verdikten sonra Allah'a bir şükür olmak üzere kesilen kurbanı denmektedir. Bu bir şükür ifadesidir ve durumu olanlar keser; kesilmemesinde ise bir sakınca yoktur.

Kısaca özetlediğimiz kurban türlerinin hepsinin ortak toplumsal fonksiyonu, kurban etlerinin ikram edilmesi suretiyle bir sosyal dayanışma, ihtiyaç sahiplerine dağıtılması suretiyle de bir sosyal yardımlaşmanın tesis ediliyor olmasıdır. Günümüzde ulaşım imkanlarının artması ile kurban etleri uzun süre bozulmadan saklanabilmekte, imkan dahilinde dünyanın her bölgesindeki ihtiyaç sahibi Müslümanlara ulaştırılmaktadır.

Kefaretler

Örtmek anlamına gelen kefr kelimesinden türetilen kefare, sözlükte kusur ve günahı örten, izale eden şey anlamına gelmektedir. Bir fıkıh terimi olarak kefare ise, sözlük anlamına yakın olarak, oruç ve yeminin bozulmasında, zıharda, hac cinayetlerinde ve hata ile adam öldürmelerde, günahı affettirmek için meşru kılınan ibadet mahiyetindeki davranışlardır (Paçacı, 2007g: 369).

Kefaretler, kasten veya bilmeden yanlış bir davranışta bulunan, hata eden ve günah işleyen müslümана, tövbe ve istiğfar kapısının kapanmadığını öğretmekte fakat tekrar aynı yanlış yapmaması için de onu sosyal içerikli bir ibadeti ifaya veya etkili bir nefis terbiyesine mecbur bırakmaktadır. Köle azat etme gibi, fakirleri yedirip giydirmeye gibi üçüncü şahısların yararına sosyal amaçlı ibadetlerin, ferdi hata ve günahlara kefare sayılması İslam'ın hayata bakış açısını yansıtmaktadır. Müslümanlar bir yandan işledikleri günahları affettirmeye çalışırken, diğer yandan kefaretlere yerine getirmek suretiyle toplumsal bir fayda sağlamaktadırlar.

Kefaretler konusu Kur'an ve İslam açısından "yoksulluk" konusunun ne denli önemsendiğini ve ciddi çözümler ortaya konduğunu en güzel gösterecek delillerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada maddî hayatla manevî hayat iç içe girer; ibadetlerin iç boyutu, fertlerin ruhî olgunluğunu sağlarken, dış boyutu da muhtaçlara servet transferini sağlayıp, toplumun maddî refahını gerçekleştirir. Böylece vahiy, bir taraftan müntesiplerini daha sistemli, dikkatli ve duyarlı yaşamaya sevk ederken diğer yandan da, yoksul ve fakirlere her fırsatta bir yardım fonu oluşturmayı hedeflemiştir (Cebeci, 2003: 301).

SONUÇ

Her din, mensuplarını ortak bir inanç ve değerler manzumesi etrafında birleştirmeyi hedeflemektedir. Bu anlamda dini tecrübenin teorik ifadesi olan inanç önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim inananlar paylaştıkları inanç bağlamında ortak bir tasavvur oluşturmakta ve hayata bu çerçeveden bakma eğilimini taşımaktadır. Eşyaya ve tabiata aynı (en azından aynı kaynaktan beslenen) anlamı yükleyen insanlar bu inanç birlikteliğini somutlaştırarak toplumsal bir birlik oluşturmakta, bu birlik devamını sağlamak için zorunlu olarak toplumsal dayanışmayı ortaya çıkarmaktadır. Zira her din veya dini öğretisi, mensuplarına yardımlaşma ve dayanışmayı tavsiye etmekte, oluşan birliği büyütmek (en azından muhafaza etmek) için inanlar arasında kuvvetli bir dayanışma tesis etmeye çalışmaktadır. Bu anlamda dini tecrübenin pratik ifadesi olan ibadetler de toplumsal dayanışmanın sağlanmasında pekiştirici bir etkiye sahiptir. Pek çok öğretisi yardımlaşma ve dayanışmaya yönelik faaliyetleri dini pratiklerin bir parçası olarak görmektedir.

Konuya İslam açısından baktığımızda, gerek inanç boyutuyla gerekse ibadet boyutuyla İslam dininin toplumsal dayanışmaya son derece önem verdiğini görmekteyiz. Bu anlamda İslam'ın temel kaynaklarından ikisi olan Kur'an ve Sünnet'te toplumsal dayanışmaya ve dayanışma bağlamında ele aldığımız yardımlaşmaya büyük önem verildiği tespit edilmiştir. Her şeyden önce İslam, tüm Müslümanları kardeş ilan etmiş ve bu kardeşliğe zarar verecek her türlü olumsuz davranışı yasaklamıştır. Akrabalık ilişkileri, komşuluk ilişkileri gibi daha dar

çerçevede ise müminlere önemli sorumluluklar yüklemiş, tesis edilen iyi ilişkiler uhrevi mükafata layık görülürken bu anlamda olumsuz davranış sergileyenler uhrevi ceza ile uyarılmış ve korkutulmuştur.

Bilindiği gibi ibadetlerin bireyi ilgilendiren psikik bir yönü olduğu gibi toplumu ilgilendiren sosyal etkileri de vardır. Bazı ibadetlerde bireysellik ağır basarken bazılarında toplumsal etki daha fazladır. İslam'daki ibadetleri incelediğimizde neredeyse tüm ibadetlerin hem bireysel hem de toplumsal etkilerinin son derece güçlü olduğunu görmekteyiz. Din psikolojisine göre ibadetler, inanan ile inanılan arasında kuvvetli bir bağ tesis etmektedir. İslam'daki ibadetlerin bu yönü din psikologlarının araştırma alanına girmektedir. Bizim üzerinde durduğumuz ise ibadetlerin inananlar arasında tesis ettiği bağlardır. Bu anlamda İslam'ın oldukça etkili bir ibadet sistemi ortaya koyduğunu söylemek durumundayız.

Namaz ibadeti birlikte ifa edildiğinde inananların tam bir bağlılık içinde, tüm toplumsal farklılıkları bir kenara bırakarak yan yana, omuz omuza aynı duygularla yaratıcının huzurunda durmasını temin etmektedir. Oruç, ifa edilmiş biçimi itibariyle tamamen bireysel bir ibadet gibi görünse de toplumsal dayanışma noktasında oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Gün boyu aynı fiziksel etkilere maruz kalan büyük bir inanan kitlesi tarafından yerine getirilen oruç ibadeti, inananlar arasında müşterek bir duygunun oluşmasına sebep olmaktadır. Aynı zamanda ciddi bir irade/sabır eğitimi olan oruç, topludaki varlıklı kimselerin ihtiyaç sahibi insanların halini anlaması açısından oldukça etkili bir pratik olarak karşımıza çıkmaktadır. Hac; birlikte icra edilen dünyanın en kalabalık dini pratiklerinden biridir. Kutsal topraklarda bir araya gelen milyonlarca müslüman aynı (oldukça sade) kıyafetlerle, bütün farklılıkları eriten bir atmosferde birlikte ibadet etme tecrübesini yaşamaktadır. Hac, dünyanın her yerinden inananları bir araya getirerek her sene farklı kültür ve coğrafyalardan gelen çok sayıda inananı birleştirerek "ümme" bilincini canlı tutmaktadır. Zekat ve Fitre, zenginden yoksula uzanan bir köprü vazifesi görmektedir. Dinen zengin sayılan kimseler her sene temel ihtiyaçlarının dışındaki varlıklarından kırkta bir oranında ihtiyaç sahiplerine yardım etmekle yükümlüdür. Bu yükümlülük zenginin fakire lütfü olarak görülmemekte, bilakis fakirin zenginin malındaki hakkı olarak addedilmektedir. Bu anlamda toplumdaki varlıklı kimseler ihtiyaç sahiplerine duyarsız kalmaktan uzak tutulmaktadır. Bu da toplum içerisinde bir dayanışmaya yol açmaktadır. Kurban da aynı şekilde dinen zengin sayılan kimselerin her yıl belli hayvanlardan keserek elde edilen etleri dağıtmalarını sağlamaya yönelik bir ibadettir. Bu sayede en temel besinlerden birisi olan et, her zaman almaya güç yetiremeyen pek çok ihtiyaç sahibine ikram edilmektedir. Bu da toplumsal yardımlaşma ve dolayısıyla dayanışmaya büyük katkı sağlamaktadır. İslam'da kefaretlere de toplumsal sonuçlarıyla kendini gösteren pratikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireysel olarak yapılan bir hatanın affedilebilmesi için sosyal içerikli pratiklerin yerine getirilmesi gerekliliği İslam'ın toplumsal yardımlaşma ve dayanışmaya verdiği değeri ortaya koyması açısından önemlidir. Zira kefaretlere köle azat etmek, açları doyurmak, kurban kesmek gibi toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir takım yaptırımlardan oluşmaktadır.

Netice olarak İslam'daki toplumsal yardımlaşma ve dayanışma esaslarının dini pratiklerle somutlaştığını görmekteyiz. Hemen her ibadet bireysel boyutunun yanı sıra toplumsal boyutuyla da öne çıkmaktadır. İslam'ın ortaya koymuş olduğu ibadet biçim ve esasları bir yandan inanan ile inanılan arasında bağ kurulmasını sağlarken diğer taraftan inananlar arasında güçlü bir bağ tesis etmeyi hedefleyen pratikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- ACAR, Mustafa ve DEMİR, Ömer, (1992), “*Sosyal Bilimler Sözlüğü*”, Ağaç Yayınları, İstanbul
- AHATLI, Erdinç, (2007), “Oruç: İrade ve Sabır Eğitimi”, *İslam’a Giriş, Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Editör: Bünyamin Erul, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul
- AKYÜZ, Niyazi, (2004), Haccın Sosyolojik Yansımaları, Diyanet Avrupa Dergisi, <http://www.diyamet.gov.tr/turkish/DIYANET/avrupa/2004avrupa/ocak/y04.html> 20.01.2014
- AKYÜZ, Niyazi, ÇAPÇIOĞLU, İhsan, (2008), “*Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*” Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara
- ARSLANTÜRK, Zeki, AMMAN, M.Tayfun, (2001), “*Sosyoloji, Kavramlar-Kurumlar, Süreçler-Teoriler*”, Çamlıca Yayınları, İstanbul
- BEŞER, Faruk, (1987), *İslam’da Sosyal Güvenlik*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- BİLGİSEVEN, A. Kurtgan, (1980), “*Sosyoloji*”, MEB Yayınları, İstanbul
- BARDAKOĞLU, Ali, (2003), Başyazı, Diyanet Aylık Dergi, Kasım 2003,
- CEBECİ, Lütfullah, (2003), Kur’an ve Yoksulluk, *Yoksulluk; Deniz Feneri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Yoksulluk Sempozyumu (31 Mayıs- 1Haziran)*, Cilt: 2, Deniz Feneri Yayınları, İstanbul
- CERTEL, Hüseyin, (1998), “İslami İbadetlerin Psiko-sosyal İşlevleri, Ekev Akademi Dergisi, c.1, s.4
- CNAAN, Ram A ve MCGREW Charlene C., (2006) “*Social Welfare*”, *Handbook of Religion and Social Institutions*, içinde, edt. Helen Rose Ebaugh, Springer Science+Business Media, Inc, New York
- ER, İzzet, (1988), Sosyo-ekonomik Görünümüyle Zekat, Altınoluk Dergisi, Yıl: 1988, Sayı: 27, <http://dergi.altinoluk.com/index2.php#sayfa=yillar&MakaleNo=d027s028m1> 20.01.2014
- ER, İzzet, (2008), “*Din Sosyolojisi*” Akçağ Yayınları, Ankara
- ERKAL, Mehmet, (1990), İslam’da Sosyal Güvenlik, Altınoluk Dergisi, Ocak 1990, sayı: 47 <http://dergi.altinoluk.com/index2.php#sayfa=yillar&MakaleNo=d047s021m1> 20.01.2014
- ERKAL, Mustafa, E., B. Baloğlu, F. Baloğlu, (1997), “*Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*”, Der Yayınları, İstanbul
- ERUL, Bünyamin, (2007), “Hac: Evrensel Buluşma ve Kutsala Yolculuk”, *İslam’a Giriş, Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Editör: Bünyamin Erul, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul
- FREYER, Hans, (1964), “*Din Sosyolojisi*”, çev. Turgut Kalpsüz, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara
- GÖRMEZ, Mehmet, (2004), Haccın Anlam Haritası, Yeni Dünya Dergisi, Mart 2004, http://www.yenidunyadergisi.com/index.php?id1=845&id2=1&sf=arsiv_oku 20.01.2014
- GÖZÜBENLİ, Beşir, “Zekat: Rahmet Getiren Paylaşım”, *İslam’a Giriş, Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Editör: Bünyamin Erul, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul
- GÜL, Hüseyin, Songül Sallan Gül, Dilek Memişoğlu, (2007), Türkiye’de Yoksullukla Mücadele Politikaları, Kentsel Yoksulluk ve Yerel Yönetişim, *Yerel Yönetimler Üzerine Güncel Yazılar-II Uygulama*, Nobel Yayınevi, Ankara
- GÜNAY, Ünver, (2003), “*Din Sosyolojisi*” İnsan Yayınları, İstanbul
- GÜNGÖR, Zülfikar, (2005), Müslüman Hayatı ve Camilerimiz, Diyanet Dergisi, Camiler Eki, Yıl: 2005 Sayı: 178
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, (1993), “*Toplumbilim Sözlüğü*”, Remzi Kitabevi, İstanbul

- İLMİHAL I, İman ve İbadetler, İSAM (İslami Araştırmalar Merkezi) (2000), Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul
- İLMİHAL II, İman ve İbadetler, İSAM (İslami Araştırmalar Merkezi) (2000), Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul
- KARAMAN, Hayrettin, (2002), "İslam'ın Işığında Günün Meseleleri 1-2-3", İz Yayıncılık, İstanbul
- KELEŞ, Ekrem, (2005), Medeniyetin Başladığı Yere Dair, Diyanet Dergisi, Camiler Eki, Yıl: 2005 Sayı: 178
- KOCA, Ferhat, (2007), "İbadet: İnsani Varoluşun Anlamı", *İslam'a Giriş, Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Editör: Bünyamin Erul, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul
- KONGAR, Emre, (1981), *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. Remzi Kitabevi, İstanbul
- MARSHALL, Gordon, (1999), "Sosyoloji Sözlüğü", Çev., Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara
- ONAY, Ahmet, (2007), "Hac Yapan Kişilerin Hac'dan Sonraki Dini Tutumları", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 14
- OZANKAYA, Özer, (1975), "Toplumbilim Terimler Sözlüğü", TDK Yayınları, Ankara
- ÖZDEMİR, Şuayp, (2000), Toplumsal Dayanışmanın Sağlanmasında Camilerin Fonksiyonu, Diyanet Dergisi, <http://www.diyandergisi.com/diyandergisi-22/konu-351.html> 20.01.2014
- PAÇACI, İbrahim, (2007a), Namaz, "Dini Terimler Sözlüğü", editör: İsmail Karagöz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- PAÇACI, İbrahim, (2007b), Oruç, "Dini Terimler Sözlüğü", editör: İsmail Karagöz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- PAÇACI, İbrahim, (2007c), Hac, "Dini Terimler Sözlüğü", editör: İsmail Karagöz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- PAÇACI, İbrahim, (2007d), Zekat, "Dini Terimler Sözlüğü", editör: İsmail Karagöz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- PAÇACI, İbrahim, (2007e), Sadaka-i Fıtır, "Dini Terimler Sözlüğü", editör: İsmail Karagöz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- PAÇACI, İbrahim, (2007f), Kurban, "Dini Terimler Sözlüğü", editör: İsmail Karagöz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- PAÇACI, İbrahim, (2007g), Kefaret, "Dini Terimler Sözlüğü", editör: İsmail Karagöz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- SEYYAR, Ali, (2002), "Sosyal Siyaset Terimleri Sözlüğü", Beta Yayıncılık, İstanbul
- SEZEN, Yümni, (1993), "Sosyoloji Açısından Din, Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul
- SEZEN, Yümni, (2004), "Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din", İz Yayıncılık, İstanbul
- ŞEKER, Mehmet, (2003), "İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri", Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- TOSUN, Nihat, (2002), İslam'ın Beşinci Şartı: Hac, *Vuslat Dergisi*, Yıl: 2002, Sayı: 8, <http://www.vuslatdergisi.com/article.php?id=1e509b1441cb74c9002ce18cbc50855a&sid=5130974862> 20.01.2014
- ULUDAĞ, Süleyman, (2001), Fakr, *Yenidünya Dergisi*, Şubat 2001, http://www.yenidunyadergisi.com/index.php?id1=1189&id2=9&sf=arsiv_oku 20.01.2014

-
- ULUDAĞ, Süleyman, (2002), Hac ve Hikmeti, Yenidünya Dergisi, Şubat 2002, http://www.yenidunyadergisi.com/index.php?sf=arsiv_oku&id1=1337&id2=14&syf=0 20.01.2014
- UYSAL, Veysel, (2007), Kentsel Hayatta Dindarlık ve Oruç İbadetinin Bireysel-Toplumsal Yansımaları, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 32, s. 19-44
- ÜLKEN, H. Ziya, (1969), “*Sosyoloji Sözlüğü*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara
- YAVUZ, Yunus Vehbi, KARAGÖZ, İsmail, (2007), “Allah’a Karşı Görevler: Oruç Tutmak”, *İslam’a Giriş, Gençliğin İslam Bilgisi*, Editör: Hayati Hökelekli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul
- YAZICI, Nesimi, (2005), Eğitim Merkezi Olma Yönüyle Camilerimiz, *Diyanet Dergisi*, Camiler Eki, Yıl: 2005 Sayı: 178
- YILDIZ, Abdullah, (2007), “Namaz: Tevhid İnancının Pratiği”, *İslam’a Giriş, Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Editör: Bünyamin Erul, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul
- WACH, Joachim, (1995) “*Din Sosyolojisi*” çev. Ünver Günay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul